

İSLAM TARİH METODOLOJİSİ -Bir Sosyal Tarih Uygulaması-

R. Stephen Humphreys (trc. Murtaza Bedir, Fuat Aydın)

Litera Yayıncılık, İstanbul 2004, 448 s.

Saim YILMAZ*

Yazar, önsözün ilk cümlesine, İslâm Tarihi sahasının deneyimli bir uzman için dahi ciddi zorluklar içerdiğini belirtmekle başlar. Döneme ait kaynakların çok çeşitli dillerde kaleme alınmış olması, pek çok ana metnin hâlâ yazma halinde bulunması ve kütüphane ve arşivlerin kullanıma elverişsiz bir şekilde düzenlenmesi gibi teknik nedenlerin yanı sıra, oldukça geniş bir zamana ve sahaya yayılmış olan bu alanda konuya bir bütün olarak hakim olma, konu ve kavramları net bir şekilde anlamlandırma karşılaşılan temel zorluklar olarak sıralanır. Bu bağlamda böyle bir çalışmayı hazırlama amacını dile getiren müellif, Ortaçağ İslâm tarihi döneminin ikna edici ve bütüncül bir sentezini inşa etmede kullanılabilecek bir takım çalışma stratejileri ve araştırma teknikleri belirlemeyi hedeflediğini açık bir şekilde ifade eder.

Orijinal adı *Islamic History -A Framework for Inquiry-* olan bu çalışma, hicretin ilk yüzyılında İslâm hakimiyeti altına girmiş ve dokuz yüz yıl boyunca İslâm iktidarının ve kültürel gelişiminin merkezî alanı olarak kalan Nil-Amuderya arası ile Kuzey Afrika ve İspanya'yı içine alan oldukça geniş bir coğrafyayı milâdî 600 yılından başlayarak 1500 yılına kadar uzanan geniş bir zaman kesitini ele almaktadır. Ancak o, belirlenen alanın kesintisiz devam eden bütün bir tarihiyle ilgilenmektedir. Onun asıl amacı kendince belirlenmiş olan konular çerçevesinde temelde sosyal ve siyasi tarih sahasına giren farklı alanlarda, İslâm tarihi kaynaklarını incelemek ve bunları sorgulamada, konuyu işlemede kullanılabilecek yeni metotlar geliştirmektir.

* Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı, Arş. Gör. Dr., syilmaz54@hotmail.com

İki kısımdan meydana gelen çalışma toplam on iki bölümden oluşmaktadır. İki bölümden oluşan ve “Kaynaklar ve Araştırma Araçları” adını taşıyan birinci kısımda, öncelikle bir araştırmacının çalışacağı konu ile ilgili bibliyografya tespitinde kullanacağı adresler belirlenmeye çalışılır. Bu konunun sonunda müellif, bibliyografya tespitine en son yayınlanmış olan makale ya da monografiden başlamanın ve daha sonra burada zikredilen bibliyografik eserlere başvurmanın bu konuda takip edilecek en uygun yol olacağı kanaatini belirtir. Daha sonra bir araştırmacının çalışma esnasında karşılaşacağı dil, harita, atlas, kronoloji ve zaman içerisinde kullanılan takvimler hususundaki problemleri aşması için yardım alacağı yerler gösterilir. Ayrıca burada bu sahayla ilgilenecek araştırmacının mutlaka İslâm’ın kutsal metinleri olan Kur’ân ve Hadis kültürüne sahip olmasının gerekliliğine dikkat çekilerek, bunları anlama yönünde müracaat edilecek eserler zikredilir. Bu ilk bölümde son olarak araştırma kütüphanelerinin isimleri ve kataloglarının sunumu da ihmal edilmemiştir.

İkinci bölüm, temelde yazılı ve yazılı olmayan şeklinde iki kısımda toplanabilecek olan İslâm tarihi kaynaklarının incelenmesine ayrılmıştır. Daha çok burada eldeki mevcut kaynakların hangi soruları cevaplayabileceği veya hangi noktalarda yetersiz kaldıkları sorusuna cevap aranmaktadır. Gerek eldeki bir çok kaynağın hâlâ yazma halinde bulunması ve gerekse yapılan tenkitli neşirlerin yetersizliği sebebiyle başarılı bir araştırmacının iyi bir metin eleştirisi ve paleografi bilgisine sahip olmasının gerekliliğine işaret edilerek bu iki konuya oldukça geniş yer verilmiştir. Metinlerin telif edildiği dönemin bilimsel-edebî geleneğinin geniş bir üst görünümünü elde etmenin temel hedef olarak gösterildiği bu bölümde, bundan sonraki kısımlar ele alınan bir araştırma konusunun yetkin bir şekilde ortaya konulabilmesi için gerekli olan arşiv belgeleri, madeni paralar veya madalyalar, kitâbeler ve mimari eserler gibi diğer kaynak malzemelerin tanıtımına ve bunların nasıl kullanılacağına ayrılmıştır. Bu bölümün en orijinal tarafı, bütün bu malzemelerin nasıl birbirinin tamamlayıcısı olduklarının ve her birine hangi gözle yaklaşılması gerektiğinin detaylı ve sorgulayıcı bir biçimde ele alınmış olmasıdır.

“İslâm Tarihinde Problemler” başlığını taşıyan ve on bölümden oluşan ikinci kısım, İslâm tarihinin farklı zaman kesitlerinden ve sahanın farklı ilgi alanlarından seçilmiş belli başlı problemlerin ayrı ayrı ve derinlemesine tahlillerini kapsar. Âdetâ birinci kısmın bir uygulaması mahiyetinde olan bu kısmın ilk beş bölümü siyasi tarih, geriye kalan beş bölüm ise sosyo-ekonomik alan problemlerini konu edinir. Erken dönem İslâm tarihi kaynaklarının ortaya

çıkışını ele alan ilk bölüm belki de kitabın en can alıcı bölümünü teşkil eder. Bu döneme ait eserler üç katmana ayrılır. Bunlardan birincisi, Hz. Muhammed'in hayatı ile alakalı anlatıların tümünü teşkil eden 750-850 tarihleri arasında telif edilmiş eserlerdir. Miras almış oldukları tarihi malzemeyi tutarlı tek bir anlatı çizgisine oturtmaya çalışan, 850-950 yılları arasında gayet sistematik bir biçimde ortaya konulmuş olan klasik telifler ikinci katmanı teşkil eder. Belâzurî ve Taberî'nin eserleri bunlar arasında en önde gelenleridir. Daha sonraki yüzyıllarda telif edilmiş olan ve önceden oluşturulmuş olan anlatı plânını ve yorumsal paradigmayı yakından takip eden evrensel kronikler, biyografik sözlükler ve ansiklopediler üçüncü sırada yer alır. Arapça anlatı kaynaklarını daha ziyade değişken şifahi bir geleneğin çok daha geç dönem kristalleşmesi olarak tanımlayan müellif, eğer hedefimiz 2/8. yüzyılın sonları ve 3/9. yüzyılın başlarında yaşayan müslümanların kendi toplumlarının kökenlerini nasıl algıladıklarını kavramaksa bu takdirde gerçekten iyi bir durumda olduğunu, şayet amaç gerçekten ne olduğunu araştırmak ve İslâm toplumunun ilk on yılları hakkında çağdaş sorulara güvenilir bir biçimde belgelenmiş cevaplar geliştirmekse durumun çok kötü olduğunu belirtir. Erken dönem tarih yazımında kullanılan rivayet geleneği ve mevcut kaynaklardaki rivayetlerin sahih bir öze sahip olup olmadıkları meseleleri bu bölümün en hararetli tartışma konularıdır. Sonuçta bilinçli olarak şekillenmiş bir edebi gelenekle karşı karşıya kalındığını kabul eden müellif, modern araştırmacıya müslüman tarihçilerin eserlerine almadıkları konular hakkında sorular üretmeyi ve yine bu tarihçilerin kendi terimleriyle sordukları soruları, kendilerince yenilemeyi ve eldeki mevcut verilerden istifadeyle ısrarcı bir şekilde bu sorulara cevaplar aramayı teklif eder. Bu bölümün ikinci kısmında, Medine Anayasası belgesinin sahih olup olmadığı ve üçüncü halife Osman b. Affân'ın öldürülmesi olayları tahlil edilerek, yapılan teklif uygulamalı olarak gösterilmeye gayret edilir.

Dördüncü bölüm, İslâm tarihçilerinin bir devrim tanımlamasıyla aktardıkları ve şimdiye kadar en fazla bilimsel çalışmaya konu olan Abbasi ihtilaline ayrılmıştır. Burada batılı bilim adamlarının yaklaşık yüzyıldır bu mesele hakkında oluşturdukları muazzam literatür mukayeseli bir şekilde sunulmuştur. Onların olaya nasıl yaklaştıkları, kaynakları nasıl bir kritiğe tâbi tuttukları ve problemlerin çözümü için hangi metotları geliştirdikleri tek tek ele alınarak batıdaki bilimsel geleneğin ortaya çıkışı ve seyrinin izi sürülmeye çalışılmıştır.

Yeniden İslâm tarihi kaynaklarını tahlil etmeye yönelen beşinci bölümde, 10 ile 15. yüzyıllar arasındaki yazılı anlatımın özellikleri ortaya konmaya çalışılır. Bu dönemde ortaya çıkan Farsça tarih yazımı ile önceden beri devam etmekte

olan Arapça tarih yazımı arasındaki farklılıklar ve bu dönemde biri doğuda diğeri batıda yetişmiş iki saray tarihçisi Beyhakî ve İbn Tağriberdî'nin tarih yazımında geliştirdikleri yeni üslup ve kullandıkları kavramların tespiti bu bölümün alt başlıklarını oluşturur.

İdeoloji ve propaganda kavramlarının tarifi ile başlayan altıncı bölümde, tek bir düzelik arz etmediği belirtilen İslâm tarihinin belirli dönemlerindeki ideoloji anlayışları ve propaganda araçları tespit edilmeye çalışılır. Konu, özellikle oldukça derin bir siyasi ve kültürel kargaşanın yaşandığı bir dönemde İslâm dünyasına giren Selçuklular devletinin ideolojisinin tespitinde daha da derinleştirilir. Burada onların ideolojilerini oluşturmada İslâmî ve neo-Sâsânî ölçütlere, Türk kavram ve sembollerine hangi oranda yer verdikleri ve bununla neyi hedefledikleri sorgulanır. Ayrıca bu bölümde propaganda araçlarının incelendiği kısımda diğerlerine daha önceden temas edildiğinden, bunlardan mimari eserlere daha geniş bir yer ayrıldığını ifade etmek gerekir.

Yedinci bölüm, müellifin tespitiyle üzerinde en az çalışma yapılan, ancak diğer alanlarda yapılacak her çalışma için zorunlu olarak görülen İdarî tarihe dair bir örneği konu edinir. Ortaçağ İslâm dünyasında idarî kurum ve uygulamaları en iyi bilinen ve aynı zamanda geçmişe yönelik uygulamalar için en fazla ipucu verebilecek olan Mısır ve Suriye Memlûkler devletinin malî idaresi bu bölümde seçilen araştırma konusudur. Öncelikle resmi doküman ve belgeler olmak üzere konu ile ilgili eldeki mevcut kaynak malzemenin bir değerlendirmesi yapılır. Daha sonra bu konu etrafında şu ana kadar yapılmış olan modern çalışmalar dikkate alınarak böyle bir çalışma için kullanılacak metodlar tartışılır. Burada spesifik olarak idareye mahsus problemlerin geniş bir tarihi çerçeveye entegrasyonu bakımından diğer çalışmalardan daha başarılı görülen Garcin'in *Qûs* adlı çalışması, uyguladığı metot açısından öne çıkarılır.

Bundan sonraki bölümlerde sosyal tarih alanından seçilmiş konuların tartışıldığı eserde, ilk olarak İslâm toplumundaki ulema sınıfı ve onların toplum içindeki rolleri ele alınır. Bu sınıfı toplumun sosyal aktörleri olarak niteleyen müellif, bunlardan bir kısmını mezhep veya medrese kurması sebebiyle profesyonel olarak nitelerken, geriye kalanını ise bütün olarak toplumu kuran unsurlar olarak değerlendirir. Yazar, tarafından edebi türler arasında en çok İslâm'la ilgili olarak nitelenen bu konunun ana kaynakları olan biyografi sözlüklerinin (Tabakât) özellikleri anlatılırken, başka hiçbir unsurda sahip olunmadığı kadar veri bulunmasına rağmen, burada yer alan bilgilerin karakteri sebebiyle bu kişilerin toplumsal kişiliklerini tam olarak tarif etmedeki zorluğun altı çizilir. Bu problemi çözmek için İbn Teymiye, İbn Haldûn ve Hallâc

üzerinde yapılan çalışmalardan yola çıkılarak geleneksel metotlar kritik edilir. Daha sonra yine örnekleriyle birlikte incelenen istatîge dayalı sayısal yönteminde, tek başına toplumsal ve kültürel ilişkiler bütününe yakalamak için yeterli olmadığı belirtilir.

Devam eden bölümde ulema sınıfı tarafından üretilen oldukça zengin Fıkıh literatürünün İslâm toplumunun tarihini inşa etmede hangi katkıları sağlayabileceği sorusuna cevap aranır. Burada öncelikle fıkhın gelişimi ve İslâm toplumunun şekillenmesi arasındaki etkileşim ortaya konmaya çalışılır. Hanefî ve Maliki mezheplerinin hukuk kurallarının özünü miladî 8. yüzyılın sonu ve 9. yüzyılın başında yeşerdikleri bölgelerin kurulu toplumsal geleneklerinden aldıkları tespitiyle konu belirli bir zemine oturtulduktan sonra, Fıkıh ve Şer'î mahkeme sisteminin üretmiş olduğu zengin literatür bir tarihçiyeye sunacağı bilgiler açısından değerlendirmeye tâbi tutulur. Bu malzemelerin aile yapısı, mülkiyet, toplumsal katmanlaşma gibi birçok konuya ışık tutabileceğini ileri süren müellif, bundan sonraki kısımda iktisadî hayatın aydınlatılmasına yapabilecekleri katkıyı ele alır. Ayrıca söz konusu alanda bunlar tarafından bırakılan boşlukların tamamlanmasında coğrafya eserlerinden ve hicrî 3. ve 4. yüzyıllarda çok popüler bir edebiyat olan eğlendirici ve eğitici menkıbe mecmualarından yardım alınabileceği belirtilir.

Onuncu bölüm Şehir tarihine ayrılmıştır. İki alt başlık halinde incelenen konunun, İslâm toplumlarının kültüründe şehir hayatının ne anlama geldiği sorusunun cevaplandığı ilk kısım, Oryantalizmin I. Dünya Savaşı öncesi yalnızca din ve siyasi tarihe odaklanmaları ve yine bazı batılı bilim adamlarının İslâm şehirlerini belediye kurumlarından ve siyaset öz bilincinden yoksun, salt birer yığın olarak görmeleri gibi temel iki sebepten dolayı İslâm araştırmalarında Şehir tarihine ait sistematik araştırmaların, 1960'lı yıllara kadar ihmal edildiği şeklinde bir durum tespitiyle başlar. Daha sonra bu tarihten itibaren konu ile ilgili yapılan çeşitli çalışmalar kritik edilerek, söz konusu çalışma sahiplerinin kullanılan kavram ve yöntem hususunda birbirleriyle çelişmelerinin ve bazen de yetersiz kalmalarının büyük oranda yapmış oldukları kaynak seçiminden meydana geldiği vurgulanır. Varılan bu hüküm Miladi XI. ve XVI. yüzyıllar arası Şam şehrinin incelendiği ikinci kısımda daha net bir şekilde açıklığa kavuşturulmaya çalışılır. Bu şehrin tarihine ait kaynak yazılı metinler ve yazılı olmayan malzemelerin tanıtımı kısmında, bunlardan özellikle şehir topografilerine, arkeolojik kalıntılara ve mimari eserlere geniş yer verilerek, metodolojik açıdan çıkardıkları zorluklar, daha önce bu şehir hakkında yapılmış olan modern çalışmaları tahlil etmek sureti ile tespit edilir. Neticede müellif

tarafından üzerinde fazlaca durulan sayısal yöntem sonucunda elde edilen verilerin, ancak Sauvaget'in arkeolojik yöntemi ile geleneksel metinleri dikkatlice analiz etmeye yönelik Cahen ve takipçilerinin kullandıkları yöntem sayesinde yorumlanabileceğine dikkat çekilir.

İslâm Toplumunda Gayrimüslimler konusu kitabın on birinci bölümünü teşkil eder. Üç alt başlık halinde incelenen bölümün ilk kısmında İslâm toplumunda gayrimüslimleri, her zaman azınlık statüsünde gören yaygın eğilime rağmen, onların İslâmın erken dönemlerinde ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Yavuz Sultan Selim dönemine kadar ezici bir çoğunluğa sahip oldukları ve başlangıçtan itibaren hayatın en merkezinde buldukları belirtilerek, bu konuyu seçme amacı ortaya konulur. Daha sonra rol ve statü kavramları açıklanarak konunun zeminini belirlenir. Konunun kaynaklarının ele alındığı yerde bu sınıf hakkında Kur'ân'da mevcut olan iki farklı yaklaşıma ve tarih ve edebiyata dair eserlerde yer alan rivayetlerin müslüman unsurla gayrimüslim unsur arasındaki kriz ve çekişme anlarını aktardıklarına özellikle vurgu yapılır. İkinci kısım Kahire Genize'sinde bulunan koleksiyonda yer alan on bin varaklık belgeler kısmına ayrılmıştır. Öncelikle, İslâm yönetimi altında en uzun süre kalmış ve kültür bakımından en canlı grup olarak tarif edilen Yahudilerin İslâm toplumlarındaki diğer gayrimüslim unsurlarla arasındaki fark belirlendikten sonra, çeşitli dönemlerde İslâm hakimiyeti altında yaşamış Yahudilerin tarihiyle ilgili yapılmış çalışmalar değerlendirilir. Ardından Genize belgelerinin özellikleri ve bu belgelerle alakalı yapılmış çalışmalar masaya yatırılarak, bu belgeleri tarihsel, toplumsal ve kültürel bir bağlama yerleştirmek için yeterince ön çalışmaya sahip olduğu sonucuna ulaşılır. Bu bölümde son olarak ele alınan konu ihtidâ problemidir. Öncelikle Müslümanların hakimiyetleri altına aldıkları topraklarda başlangıçta küçük bir azınlık iken çoğunluk haline gelmelerinin, yerli halkları vatanlarından çıkarmaları sebebiyle olmadığı, aksine bunun bu insanların ihtidâ etmeleri yoluyla gerçekleştiği, dolayısıyla ihtidâ meselesinin büyük sonuçları olan devâsâ bir süreç olduğu belirtilerek konuyu önemi ortaya konur. Daha sonra çok az çalışma yapılmış olan bu konunun ele alınması esnasında karşılaşılabilecek problemlere işaret edilerek, kullanılacak kaynak ve teknikler incelenir.

Son bölümün konusu köylüler ve kırsal yaşamdır. Konuya, Ortaçağ İslâm toplumunun ezici çoğunluğunu oluşturan köylü sınıfı ve onların yaşantılarına dair kaynaklarda küçük bilgi kıyılarından başka herhangi başka bir şeye rastlamanın imkansız olduğu şeklinde bir durum tespitiyle girilir. Daha sonra kaynaklar bakımından hemen hemen benzer özellik gösteren Ortaçağ Avrupa

ve Bizans tarihine dair konu ile ilgili yapılmış çalışmalarından örnekler verilir. Konu kaynak tanıtımına müsait olmadığından böyle doğrudan sorgulamaya geçilerek, böyle bir çalışmanın hangi alt başlıkları kapsayacağı tespiti yapılır. Fiziki ortam, teknoloji ve beşeri ortam, tarım ve toplumsal düzen şeklinde belirlenen üç başlık aynı zamanda bölümün de alt başlıklarıdır. Bundan sonraki kısımda belirlenen başlıklar altında yapılmış modern çalışmalar tek tek kritik edilir. Ancak burada tanıtılan eserlerin sadece birkaç tanesi bu kitabın kendisine belirlediği zaman kesiti içine girmektedir. Sonuçta müellif, Ortaçağ İslâm döneminde bu sınıfa dair bir çalışma yapabilmek için mutlak surette yeni inşâ yollarının bulunması gerektiğini kaydeder.

Kitap, tek başına bir kitap hacmindeki yetmiş sayfalık bir Bibliyografya ve çok kısa bir indeksle sona erer.

Her bir bölümde siyasi ve sosyal tarih alanlarına giren farklı konuları inceleyen müellif, sürekli kaynakların bize bir konu hakkında sunduklarını doğru ve etraflı bir şekilde sorgulamak kadar, kasıtlı gizlenen veya temas edilmeyen şeylerin de tespit etme yollarını arama peşindedir. Onun bu çabası, büyük oranda konuyu daha iyi ortaya koyabilecek araştırma metotları geliştirme gayretiyle izah edilebileceği gibi, bunu nispeten üçüncü bölümde tartıştığı İslâm Tarihi kaynaklarına bakışıyla da ilişkilendirmek mümkündür. Diğer bir hedefi de ele alınan konunun dikey boyutta olduğu kadar, coğrafi ve kültürel ilişkiler ağı bağlamında yatay boyutuyla inceleme metotlarını geliştirmektir. Eserin, İslâm Tarihi araştırmacısına sağladığı en önemli katkı Ortaçağ İslâm Tarihi alanında şu ana kadar batıda çalışılmış ilmi literatürü büyük ölçüde sunması ve geliştirilen metotları tahlile tâbi tutarak aktarması ve yeni metotlar inşâ etmede yol göstermesidir. Bunun yanı sıra Arapça ve Türkçe çalışmaların büyük oranda görülmediği dikkat çeken hususlardandır. Eser, İslâm Tarihi araştırmacıları için vazgeçilmez olduğu kadar ilgili bölümleri sebebiyle İslâm Hukukçuları ve Hadis araştırmacılarının da kendisinden çokça istifade edeceği bir mahiyettedir.